

LA REINA DE SABÀ I EL PRESTE JOAN EN LES CARTES PORTOLANES MEDIEVALS

La Reina de Sabà en l'Atlas català [1375].

Aràbia Sebbà, província la qual és aquella que tenia la ragina Sebbà. Ara és de saraïns alharabs e ay moltes bones odós, axí con de mirra e d'ensens, e és abundade en or, en argent e en péres precioses; e encara, segons diu, hi és atrobat un auçell que ha nom Fènix.

ARÀBIA-SEBBÀ

RESUMEN

Las cartas portulanas de lujo medievales suelen llevar una decoración variada de tipo histórico, etnográfico, naturalístico o religioso, aparte de la simbología geográfica (urbana, hídrica, orográfica...). Entre los personajes históricos o legendarios –que tienen un trasfondo político– encontramos a la reina de Saba y al Preste Joan, particularmente asiduos a la cartografía mallorquina, estudiada aquí a través de un prisma históricoartístico.

PALABRAS CLAVE: Cartas portulanas, Cresques Abraham, Historia Medieval, símbolos políticos, pintura medieval, Preste Joan, Reina de Sabà.

ABSTRACT

THE QUEEN OF SABA AND PRESTE JOAN IN THE MEDIEVAL PORTOLANS

The luxury medieval portolan charts use to take a varied decoration of historical, ethnographic, natural or religious type, apart from the geographical symbols (urban, water, orographical...). Among the historical or legendary prominent figures –who have a political base– we find the queen of Saba and Preste Joan, particularly assiduous to the Majorcan cartography, studied here across a historic and artistic prism.

KEY WORDS: portolan, Cresques Abraham, medieval history, policy symbols, medieval painting, Preste Joan, Reina de Sabà.

* Biblioteca Gregori Maians. Universitat de València. e-mail: josep.lluis.cebrian@uv.es
Data de recepció: desembre 2008. Data d'acceptació: gener 2009.

LA REINA DE SABÀ

Després d'estudiar la representació d'algunes ciutats¹ en les cartes portolanes dels segles XIV i XV, ens ocupem en aquesta ocasió de dues figures reials llegendàries que hi destaquen sovint: la reina de Sabà i el preste Joan. Darrere dels dos mites, però, trobarem una base històrica.

Sabà era un regne preislàmic d'ètnia semita que estava situat al sud-oest d'Àràbia, al Iemen actual,² i la ciutat de Mareb n'era la capital. La situació estratègica privilegiada del petit regne aràbic li permeté enriquir-se amb el comerç de productes com l'or, les pedres precioses, l'encens i les espècies. Els mercaders sabeus travessaven el desert mitjançant una xarxa de caravanes de camells ben organitzada.

El regne de Sabà és mencionat en diversos texts assiris, grecs i romans; però el nostre interès rau a la menció que es fa de la reina en l'Antic Testament. El *Primer Llibre dels Reis* recull la crònica de la visita que la reina de Sabà feu a Jerusalem per conèixer Salomó, el rei savi d'Israel:

"L'anomenada de Salomó arribà a la reina de Sabà, i decidí anar a provar-lo amb enigmes. Entrà a Jerusalem amb una gran escolta de camells carregats d'aromes i amb una gran quantitat d'or i pedres precioses. Es presentà i li manifestà tot el que tenia en el seu cor; i Salomó li anava aclarint les qüestions que li proposava, i no hi hagué cap qüestió que el rei no li pogués resoldre. [...]

I donà al rei cent vint talents d'or, gran quantitat d'aromes i pedres precioses. Mai més ningú no portà tan gran quantitat d'aromes, com la que donà la reina de Sabà al rei Salomó.

També la flota d'Hiram, que havia transportat l'or d'Ofir, dugué fusta de sàndal en gran quantitat i pedres precioses. Amb la fusta de sàndal el rei va fer una barana per al temple de Jahveh i una altra per al palau reial, i cítares i arpes per als músics. Mai més ningú no portà tanta quantitat de sàndal, ni se n'ha vist més fins al dia d'avui. El rei Salomó donà a la reina de Sabà tot el que ella demanà, tant com en desitjava, a més dels presents que li féu amb una llarguesa digna d'un rei. Després, ella i els seus servents, se'n tornaren al seu país".³

El text bíblic que acabem de llegir deixà constància de la intensitat comercial que vivia llavors el Creixent Fèrtil i perpetuà la memòria d'aquesta regina d'Àràbia, la qual, a l'Edat Mitjana, passà a formar part de la iconografia reial femenina gairebé mítica que podem trobar en diverses obres d'art. La cultura etiòpica i la islàmica desenvoluparen el mite posteriorment.

La reina de Sabà. D. i F. Pizzigano (1367)

¹ CEBRIÁN, Josep Lluís: Gènova, Barcelona i València en les cartes portolanes dels segles XIV i XV. *Mètode*, 53. Universitat de València, 2007, pp. 83-87. En aquell any es publicà una obra cabdal en la historiografia portolana, l'obra de Ramon J. PUJADES: *Les cartes portolanes. La representació medieval d'una mar solcada*. Barcelona, Institut Cartogràfic de Catalunya, 2007.

² BOULTON, Hannah: "The Queen of Sheba: Treasures from Ancient Yemen". 9 de juny - 13 d'octubre de 2002. *Islamic Tourism*. Issue 04, 2002, pp. 62-66.

³ 1Re 10, 1-3; 10-13.

Salomó regnà vers els anys 970-933 a.C. i promogué una política d'aliances amb les potències veïnes (egipcis, fenicis i el país d'Ofir) de manera que la pau i l'organització interna del regne permeté un fort impuls del comerç. La riquesa acumulada a les mans reials fou invertida en la construcció de palaus i del temple de Jerusalem. La fama de governant just i savi s'escampà pels països de la regió i despertà l'interès de la reina de Sabà, la qual decidí visitar-lo.

La reina de Sabà. G. de Vallseca (1439)

La visita de la reina també és relatada al *Segon Llibre de les Cròniques*.⁴ El text ofereix pràcticament la mateixa informació que el *Llibre dels Reis* i la relectura ens pot servir per remarcar dos aspectes del personatge històric que en realitat constitueixen els dos pilars de la seua pervivència al llarg dels segles. El primer i fonamental és de caire religiós: la reina de Sabà reconeix i lloa el Déu d'Israel, perquè ell és l'origen de la saviesa i la riquesa del regne de Salomó. Aquest fet fa que un personatge gentil com la reina fos simpàtic primer a la cultura hebrea i després a la cristiana. En aquest sentit, la Reina de Sabà s'equiparà en dignitat teològica a les sibil·les paganes que profetitzaren el naixement de Crist. D'alguna manera, la reina de Sabà representava un poder exterior ric pel comerç i prestigiós que admira la religió, la saviesa i el poder del Rei

Salomó. Els exegetes cristians interpretaren la reina de Sabà com una prefiguració de l'Església dels Gentils en contraposició a l'Església de la Sinagoga. La reina reconegué Salomó igual que l'Església dels Gentils reconegué Crist. Al capdavant, són els de fora de casa els que saben reconèixer a l'instant la veritat. Alhora, forçant més el mite, els regals preciosos que oferí la reina al rei s'interpretaren com una prefiguració dels oferiments dels Reis d'Orient a Jesús infant.

I el Nou Testament esmenta la reina als evangelis de Mateu i Lluc, amb un significat apocalíptic:

“El dia del Judici, la reina del País del Sud s'alçarà per condemnar la gent d'aquesta generació, perquè ella va venir de l'altra punta del món per escoltar la saviesa de Salomó, i ací hi ha alguna cosa més que Salomó”.⁵

El segon factor que caracteritza l'interès pel personatge ve condicionat pel potencial del comerç de la península aràbiga en totes les èpoques. Per això, després de molts segles, retrobem la reina asseguda al tron de l'Aràbia feliç, com una mena de tòtem històric i comercial d'un regne que ja no existia, però que representava l'esperit caravaner perenne d'aquelles terres, perquè el comerç del país havia sobreviscut a aquell estat que mencionava l'Antic Testament i era ben viu en el moment que s'estaven pintant les cartes portolanes dels segles XIV i XV.

⁴ 2Cro 9, 1-9.

⁵ Mt 12, 42; Lc 11, 31.

La reina de Sabà era a l'Edat Mitjana un personatge de l'Antic Testament, unida al prestigi del rei Salomó i alhora una fita del comerç de tots els temps en l'Àràbia que fa de pont entre l'Àfrica i l'Àsia.

La reina de Sabà. Anònim mallorquí de Florència [1440 ca]

La figura de la reina, mig esborrada, a la dreta del profeta Mahoma. J. de Viladesters (1428)

La reina de Sabà i el profeta Joan són representats a l'estil europeu occidental. Això significava una identificació cultural i religiosa amb aquests personatges, excepcionals entre l'allau de monarques del món.

L'aparició de la reina de Sabà en algunes cartes portolanes que contenen les figures de diversos monarques té la singularitat que es tracta de l'única sobirana, llevat de la regina de l'illa Iana a l'Atlas català. Es tractava de dues dones que eren monarques per dret propi i no per matrimoni o bé representaven el cim jeràrquic d'un sistema social matriarcal. La reina de Sabà sempre apareix asseguda al tron, en posició majestàtica. Té un caràcter religiós perquè sosté a la mà el regal que portà a Salomó, un recipient d'or amb encens o mirra. Sol ser un objecte més o menys esfèric que podria confondre's amb l'esfera terràquia que sostenen els sobirans, perquè els detalls del dibuix en aquesta escala tan menuda són minsos. En un altre cas, sosté únicament el ceptre. A l'Atlas català [1375] llegim que l'Àràbia era un país abundant en or. En aquest sentit, la figura de la reina és en certa manera l'*alter ego* d'un monarca africà del mateix atlas que sosté a la mà una palleta enorme d'or: el Mussa Melly.

La iconografia portolana de luxe s'interessa també pel vessant històric i polític del personatge, perquè la sobirana aràbiga no depèn ací de la figura complementària de Salomó, sinó que se'n mostra com a cap del seu país. La inscripció que sol acompanyar-la deixa les coses molt clares: Àràbia-Sabbà fou la província que pertanyia a la reina de Sabà i ara pertanyia als sarraïns àrabs. Era un país on hi havia perfums, mirra, encens, or, argent i pedres precioses. Finalment s'afegeix una dada sobre la fauna: l'au fènix habita aquell país.

La reina és per al cartògraf un record que marcà la història del país i una icona que el representa: la seua figura s'identificava directament amb Àràbia, malgrat els segles que havien transcorregut. Tanmateix, mentre els reis africans i els asiàtics porten vestidures d'aquells continents, la reina de Sabà (i el

El pintor de cartes portolanes aplicava fórmules iconogràfiques semblants a les emprades en els retrats de les reines contemporànies o d'un passat més pròxim.⁶ Els atributs de poder són la corona d'or i el tron. Veiem la reina asseguda còmodament sobre un coixí, amb vestidures llargues. La figura de la reina, com en els casos de la resta dels reis, és només el símbol del poder del país, com si fos la reina d'un tauler d'escacs. El dibuix marca una fita de poder en un indret geogràfic; no té més pretensions. De fet, si parem esment, ens adonarem que en algun cas el personatge apareix protegit per la tenda de campanya o per un marc arquitectònic que en realitat també és escenari de poder. Així, a les cartes portolanes del segle XVI, podem comprovar que molts dels monarques desapareixen mentre que els centres de poder són representats únicament per les tendes de campanya buides.

En el cas de l'Atlas català, la reina de Sabà sembla extreta d'una cort europea occidental, amb el tron simplificat i unes mànegues de punta, llarguíssimes i obertes, que reflecteixen una moda femenina medieval determinada. Fins i tot, a través de l'estudi de la indumentària medieval hom pot arribar a establir cronologies bastant aproximades.⁷ Les representacions de Santa Maria solien reflectir una moda més selectiva, d'evolució més lenta, mentre que els artistes, quan representaven les santes i les reines, escollien les vestidures contemporànies més actuals. Cresques fa servir en l'Atlas unes vestidures femenines contemporànies. Els plecs del colze i de l'engonal s'insinuen amb unes línies molt curtes i corbades. Macià Viladesters, tan similar a Cresques en unes altres figures humanes, en aquesta ocasió fa servir un model diferent, mentre que Pizzigano i la Carta de Florència emmarquen la sobirana en una tenda, substituïda per Dulceti amb una arquitectura de fusta d'estil gòtic.

Pel que fa a la gamma de colors, amb el corpus de cartes i atlas portolans que disposem no trobem cap conclusió que unifiqui una intenció comuna en el significat de la policromia, llevat això sí, dels daurats de les corones i l'obsequi a la mà. Aquest obsequi es confon amb l'esfera terràquia del poder terrenal, de la qual no deixa de ser un succedani anecdòtic.

La reina de Sabà. Angelino Dulceti (1339)

La visita de la reina de Sabà al rei Salomó donà pas, a l'Edat Mitjana, a la creença que la reina tornà a Aràbia embarassada del rei hebreu. La passió de Salomó per les dones, especialment les estrangeres, era tan proverbial que fins i tot la recollí la Bíblia. Segons aquesta tradició medieval el fill de Salomó i la reina de Sabà marxà a la veïna Etiòpia i fundà la dinastia dels Menelik, avantpassats de la monarquia cristiana etiòpica.⁸ La monarquia etiòpica s'encarregà d'ennobrir la institució amb aquesta

⁶ SERRA DESFILIS, Amadeo: "Imago reginae. Dos aspectos de la imagen de la reina en la Edad Media occidental". *Millars. Espai i Història*, 16. UJI 1993, p. 11.

⁷ BERNIS, Carmen: "La moda y las imágenes góticas de la Virgen. Claves para su fechación". *Archivo español de Arte*, 43 (1970): 193-218.

⁸ La tradició etiòpica recull l'ascendència dinàstica salomònica al *Llibre de la glòria dels reis: The Queen of Sheba and Her Only Son Menyelek (Kebra Nagast)* traduït de l'etiòpic per E. A. Walis Budge. Cambridge, Ontario, In parentheses Publications, Ethiopian Series, 2000.

nissaga salomònica, almenys des de l'Edat Mitjana. El ben cert és que fins al segle xx ha perdurat una comunitat jueva de raça negra a Etiòpia, gran part de la qual ha emigrat a l'estat d'Israel. De tota manera, de comunitats jueves, n'hi ha d'altres en països veïns islàmics, com per exemple al Iemen.

La nissaga de la reina de Sabà ens condueix per tant a un descendent seu, un altre personatge mític en el cristianisme occidental: el preste Joan.

EL PRESTE JOAN

El preste Joan. Anònim mallorquí de Florència [1440 ca]

Hom diu que totes les llegendes tenen un fons de veritat i en el cas del mite del Preste Joan aquesta veritat llunyana i distorsionada per les faules encara és perceptible, tot i tenint en compte que

“una rondalla no festeja amb la veritat empírica, sinó amb la credulitat. Aspira menys a convèncer que a seduir. Un mite, com els bons somnis, i com la bona religió, està destinat a fer-nos dormir tranquils. Com si d'un sedant opiaci es tractés”.⁹

No cal dir que el mite del preste Joan seduï Europa des d'un primer moment.

Àfrica era una terra mítica¹⁰ farcida de llegendes, però en aquest cas ens trobem davant d'una llegenda medieval europea projectada sobre el continent africà. Tanmateix, aquest anhel europeu de trobar un rei cristià a la rera guarda dels territoris musulmans es situa primerament a l'Àsia.

La primera menció d'aquest personatge fabulós la trobem a la Crònica d'Otò de Freising (any 1145),¹¹ un bisbe alemany que recollí l'origen exacte del mite:

“Segons el bisbe, pocs anys abans de la caiguda d'Edessa, Joan, un poderós rei cristià nestorià de l'Índia (per als europeus medievals l'Índia era tot allò que hi havia més enllà de Bagdad), havia fet una guerra als musulmans per alliberar Terra Santa, va derrotar les tropes del soldà seljúcida, i només la crescuda del riu Eufrates li va impedir entrar a Síria. Després va retornar al seu país. Aquest rei era, a més a més, sacerdot, i per això se l'anomenava el Preste Joan”.¹²

⁹ BOSCH, Alfred: “L'afroil·lusió”, en: GARGALLO, Eduard; GILL, Alícia, coords.: *Àfrica en l'imaginari occidental. Els mites europeus sobre Àfrica*. València, Universitat de València, 2005. p. 11.

¹⁰ RELANO, Francesc: “Los grandes mitos geográficos de la cartografía africana del siglo XVI”. *Dynamis. Acta Hispanica ad medicinae scientiarumque historiam illustrandam*, 13, 1993, pp. 173-200.

¹¹ *Bestiario medieval*. Madrid, Siruela, 1986. Edició a càrrec d'Ignacio Malaxecheverría. p. xv. Recordem que l'any 1144 els croats perderen Edessa i s'encetava així la caiguda dels regnes croats a Terra Santa.

¹² ALCOY, David: “El Preste Joan, o el mite del Salvador salvat”, en: GARGALLO, Eduard; GILL, Alícia, coords.: *Àfrica en l'imaginari occidental. Els mites europeus sobre Àfrica*. València, Universitat de València, 2005. p. 29.

Es tracta doncs d'un mite sorgit en l'època de les croades, provocat per la precarietat militar de Terra Santa, on les tropes intruses cristianes quedaren voltades per territoris enemics. Un aliat a rereguarda dels sarraïns hagués vingut molt bé per contrarestar la situació precària dels croats i l'ansietat creà el mite, un mite religiós, cultural i militar. Tanmateix, la informació rebuda pel bisbe Otó havia arribat bastant distorsionada i aquell rei cristià era en realitat un monarca mongol de religió budista que permetia la llibertat religiosa al seu imperi. Els súbdits nestorians, agraïts per poder continuar amb llur religió, protegits del perill islàmic, el convertiren en un heroi i la contalla arribà a Terra Santa ben canviada, adaptada a les necessitats polítiques occidentals.

El preste Joan, senyor de les Índies. Carta d'Arnau Domènec. (1480-1492)

Dèiem adés que les llegendes solen tenir un fons de veritat i en el cas del mite del preste Joan, efectivament, darrere de la gran pantalla islàmica hi havia algunes comunitats cristianes aïllades de les esglésies Occidental i Oriental. La separació geogràfica s'havia produït per l'enorme expansió de l'Islam. Ara bé, la realitat era que aquestes comunitats cristianes aïllades no representaven cap potència militar i eren de confessió nestoriana o monofisita, és a dir, uns corrents cristians herètics que havien pogut sobreviure gràcies precisament a l'aïllament dels centres de poder religiós.

Durant la segona meitat del segle XII circularen pels palaus reials europeus diverses versions d'una carta apòcrifa del preste Joan. N'hi havia adreçades al pontífex, a l'emperador de Bizanci i a l'emperador d'Alemanya. Youssouf Kamal en reproduïx una a Manuel, emperador de Bizanci, i també la lletra adreçada pel papa Alexandre III al preste.¹³ La primera

lletra recollia l'anhel del preste per reprendre la croada frustrada pel desbordament del riu Eufrates i el desig d'unificar forces amb l'Occident per lluitar contra l'Islam. El preste s'intitulava rei-sacerdot i hereu de sant Tomàs, l'apòstol de l'Índia. La carta, un veritable compendi de la visió cultural que es tenia d'Àsia des de l'Occident cristià es va prendre com un document autèntic, de manera que el preste Joan es convertí en un sobirà llunyà, inaccessible per la distància, però amb el qual calia entrar en contacte. Els cristians havien trobat un amic al darrere de l'enemic. Això pensaven. Fins i tot es pot trobar notícia d'una ambaixada etiòpica al papa Climent V d'Avinyó.¹⁴ En realitat, però, la primera versió, en llengua llatina, de la Carta del preste Joan sembla que fou redactada per algun membre de la cancelleria de la cort de l'emperador alemany Federic I, com un instrument de propaganda antibizantina. La versió llatina patí aviat diverses interpolacions i es traduí a les llengües europees. A Catalunya, el mite fou recollit a la segona meitat del segle XIII pel poeta Cerverí de Girona en *Vers de la Terra del Preste Johan*.¹⁵ Del segle XIV aparegué

¹³ KAMAL, Youssouf: *Monumenta cartographica Africae et Aegypti*. Frankfurt, Institut für Geschichte der arabisch-islamischen Wissenschaften and der Johann Wolfgang Goethe-Universität (reprint), 1987. Vol. 4, pp. 195-199.

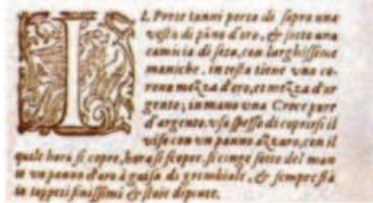
¹⁴ BECKINGHAM, C.F.: "An Ethiopian Embassy to Europe c. 1310". *Journal of Semitic Studies*, 34:2 (1989) p. 337.

¹⁵ *La Lettera del Prete Gianni*. A cura de Gioia ZAGANELLI. Milà, Luni, 2000. p. 14 i 31.

una traducció de la *Carta* al català en l'arxiu de protocols de la Seu de Tortosa, transcrita per Enric Bayerri i Bertomeu l'any 1927, malgrat que l'original no s'ha tornat a localitzar. Aquesta versió catalana prengué com a base la *Carta* adreçada a l'emperador Frederic I.¹⁶

Habito del Prete Ianni.

Gravat italià que descriu l'hàbit del preste Joan.

durant el pontificat de Joan XXII, vuit dominics que viatjaven des de Roma a visitar el Sant Sepulcre de Jerusalem, en travessar Egipte, es desviaren fins a Etiòpia i conegueren de primera mà aquell país cristià aïllat.²⁰

Joan de Mandeville, al *Llibre de les meravelles del món*, també situava el regne del Preste a les Índies, en la zona dels rius grans que naixien al Paradís.¹⁷

La concentració del poder polític i religiós en un sol personatge té un caràcter messiànic arrelat en algunes figures de l'Antic Testament, com per exemple Melquisedec. De fet, moltes representacions del preste recorden aquests personatges veterotestamentaris. L'Occident, malgrat diverses expedicions a l'Àsia per tal d'entrar en contacte amb el preste, mai no va trobar aquell regne mític ni el seu sobirà que hagués pogut ser tan bon aliat. Marco Polo identificà el preste Joan amb el cap d'una tribu mongola, els karaites, que practicaven el cristianisme nestorià: Togril beg.¹⁸ Aquest cap, vençut pel seu vassall Genguis Khan, no estava a l'alçada d'un mite tan ambiciós i elaborat com el del preste Joan, de manera que la suposada realitat era decebedora.¹⁹ La caiguda definitiva dels regnes croats de Terra Santa havia desbancat l'interès pel mite i el *Viatge* de Marco Polo l'havia despulat de versemblança. Tanmateix, un mite tan valuós per al cristianisme occidental, tan ric en matisos i tan elaborat literàriament (tant en forma oral, com escrita) mereixia perdurar, sobreviure en un món geogràfic cada vegada menys desconegut. Fou aleshores quan el mite canvià de lloc: I si el regne del preste Joan no estava a l'Àsia, sinó a Àfrica? El continent africà era encara un enigma i els europeus només tenien coneixença del nord abocat a la Mediterrània. Aquest trasllat geogràfic del mite es produí durant el segle XIV. L'any 1316,

¹⁶ POPEANGA, Eugenia: "La carta del Preste Juan: las versiones castellana y catalana". *Cuadernos de Filología Italiana*. 2000, núm. extraordinari, p. 156.

¹⁷ MANDAVILA, Juan de: *Libro de las maravillas del mundo*. València, 1540. Llibre 2, capítol X [XI].

¹⁸ POLO, Marco: *Viajes*. Madrid, Espasa-Calpe, 1965, pp. 61-65.

¹⁹ BARANDA, Nieves: "El espejismo del Preste Juan de las Indias en su reflejo literario en España". *Actas del X Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas*, Barcelona 21-26 de agosto de 1989. Vol. 1, 1992, p. 360.

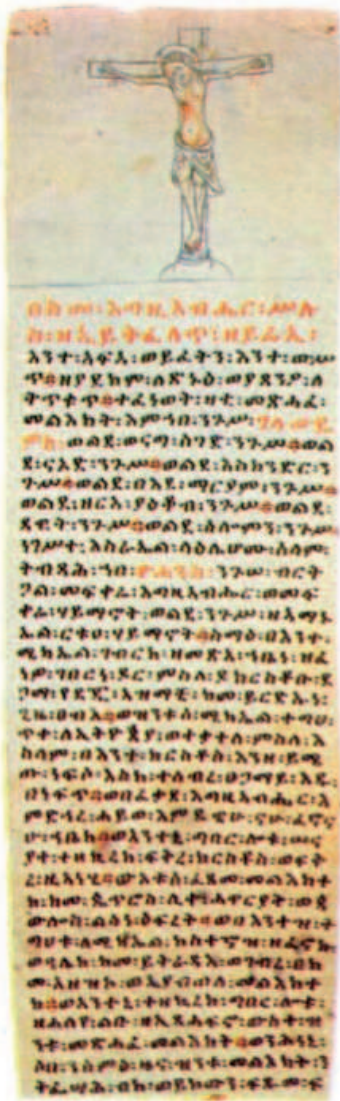
²⁰ PÁRAMO, Luis de: *De origine et progressu officii sanctae Inquisitionis*. Madrid, 1598, p. 237. citat per: KAMAL, Youssouf: *Monumenta cartographica Africae et Aegypti*. Frankfurt, Institut für Geschichte der arabisch-islamischen Wissenschaften and er Johann Wolfgang Goethe-Universität, 1987. Vol. 5, p. 137.

Més enllà d'Egipte i el Sudà, països islamitzats, seguint el riu Nil amunt, hi havia Abissínia, un regne cristià on no havia aconseguit imposar-se la religió de Mahoma.

Per al cristianisme europeu resultava més fàcil identificar el preste Joan amb el negus d'Etiòpia que amb el cap d'una tribu mongola. L'any 1320 un altre dominic, Jordanus Català de Severac, és el primer a situar el preste Joan a Etiòpia.²¹ A partir d'aquest moment la cartografia representa el personatge en aquest país. La primera carta portolana coneguda que situa el regne del Preste Joan a l'Àfrica és d'Angelino Dulceti i està datada a Mallorca, l'any 1339. El mite del Preste renaixia de les cendres i pren una nova vida en un país africà, abillat amb el prestigi multiseccular de la monarquia etiòpica.

La potència europea que primer va entrar en contacte amb aquell regne va ser Portugal, molt interessada en les expedicions geogràfiques africanes per tal de trobar noves rutes comercials. En realitat, els portuguesos volien evitar el comerç musulmà intermediari i accedir directament als productors d'or de l'Àfrica Negra i d'espècies a l'Orient. El preste Joan d'Etiòpia, més enllà dels musulmans, podia ser un bon aliat polític i comercial. Els contactes diplomàtics entre ambdós regnes es realitzaren aviat. L'any 1452 acudia a Lisboa una ambaixada d'Etiòpia.²² La presència portuguesa en les terres etiòpiques esdevingué l'any 1487, mitjançant dos exploradors: Afonso de Paiva i Pero da Covilhã. El segon arribà a la cort del Negus, però hi fou retingut com a ostatge tota la vida. Mentrestant, l'interès geoestratègic per aquest regne cristià de l'Àfrica s'incrementava:

“... L'aliança militar amb el Preste Joan guanyava importància. El seu regne ocupava una posició estratègica per intentar tancar la molesta ruta de la mar Roja, i tots els virreis portuguesos portaven cartes per al Preste i propostes d'aliança. Però ell es negà a rebre'ls a tots. No fou fins 1520 que una ambaixada fou rebuda per l'emperador Lebna Denguel. Entre els seus membres estava el pare Francisco Alvares, que escriuria el relat de la seva expedició amb el títol de *Veritable informació de les terres del Preste Joan de les Índies*. Fou aquesta ambaixada la que trobà Covilhã, el qual els fou molt útil com a intèrpret i guia pels

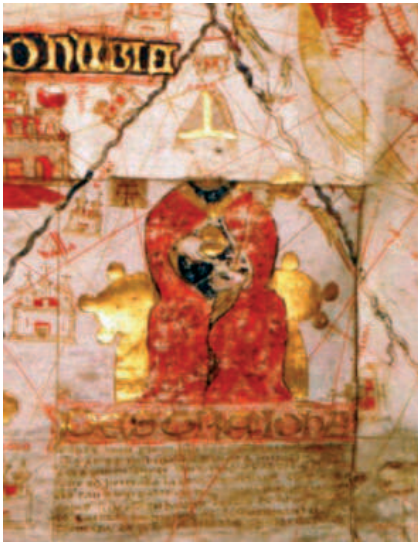

Missatge del rei Lebna Denghel (1508-1540) al rei Joan III de Portugal. Arxiu Torre do Tombo, Lisboa.

²¹ ALCOY, David: “El Preste Joan, o el mite del Salvador salvat”, en: GARGALLO, Eduard; GILI, Alcía, coords.: *Àfrica en l'imaginari occidental. Els mites europeus sobre Àfrica*. València, Universitat de València, 2005, p. 32.
²² *Los grandes imperios y civilizaciones*. Volum 17 *El Portugal de los navegantes*. Madrid, Sarpe, 1985, p. 48.

voltants de la capital. El pare Alvares fou el primer europeu a parlar de meravelles com les esglésies de Lalibèla o el llac Tana, font del Nil blau. Del seu llibre es podia deduir que la realitat del regne del negus distava molt de la del mític Preste Joan, i que no seria de gran utilitat com a aliat militar, però tot i així l'aliança quedà establerta. Per ironia del destí, qui la necessità no foren els portuguesos, sinó el Preste Joan".²³

Efectivament, el regne cristià d'Etiòpia havia restat envoltat d'estats musulmans i hagués desaparegut al segle XVI si no hagués estat per la intervenció militar portuguesa a petició del rei. Tanmateix, una vegada vençut l'enemic i restablert el regne cristià, els portuguesos començaren a comportar-se colonialment i intentaren convertir la població al catolicisme. Els europeus, veritables autors del mite del Preste Joan, tenien la intenció de fer-lo realitat plenament en un regne africà que no acabava de coincidir amb la llegenda, però, al segle XVII, el portuguesos foren expulsats d'Etiòpia.

El preste Joan. J. de Viladesters (1428)

La iconografia del preste Joan que trobem a les cartes portolanes és molt rica. Té l'origen en les descripcions que contenen les lletres que hom li atribuïa. La informació sobre el regne del preste és presa de la tradició bíblica, especialment de l'Apocalipsi. Les dades sobre els habitants i la fauna provenen dels bestiaris medievals. La figura sedent sempre se situa al seu país, el qual ocupa un triangle format per dos rius que conflueixen en el Nil, en la zona on se situaria el Paradís terrenal. Les ciutats d'aquest triangle territorial tenen les cupuletes coronades per la creu, per tal de significar que és un país cristià, diferenciat del veïnat. Els atributs iconogràfics del preste el mostren com un rei alhora sacerdot; per això el resultat és una barreja d'ambdues dignitats, la reial i l'eclesiàstica. La corona reial sovint és substituïda per una tiara pontifícia (carta de Domènec, 1485 ca) o una mitra (Viladesters, 1428; anònim mallorquí de Florència, 1440 ca; Bertran, 1482). El monarca seu en un tron que pot ser d'or, un record simplificat del tron del rei Salomó, del qual els reis d'Etiòpia se sentien hereus directes:

"El rei va fer obrar un gran tron d'ivori recobert d'or fi. El tron tenia sis graons, i la seua respatllera era arredonada. Tocant els dos braços del seient hi havia dos lleons drets, i a banda i banda dels sis graons del tron hi havia dotze lleons més, dos a cada graó. Cap rei no havia fet mai res de semblant".²⁴

Una reminiscència del tron salomònic podrien ser les dues figures que sobresurten a cada costat de la part inferior en la carta de navegar de Jaume Bertran (1482). El cap de

²³ ALCOY, David: "El Preste Joan, o el mite del Salvador salvat", en: GARGALLO, Eduard; GILL, Alicia, coords.: *Àfrica en l'imaginari occidental. Els mites europeus sobre Àfrica*. València, Universitat de València, 2005, p. 36.

²⁴ 1Re 10, 18-20.

El tron de Salomó a l'*Speculum Humanae Salvationis* (1470 ca).

El color vermell de la capa i el blanc són colors que s'assimilen als prínceps (els cardenals) i als pontífexs de l'església llatina. Segons la *Carta del Preste* les seues vestidures eren teixides per un rèptil verinós i letal segons els bestiaris medievals: la salamandra. Era un animal mític que vivia al foc i que enverinava per contacte qualsevol ésser viu que toqués. La salamandra confeccionava l'hàbit incombustible del preste, de color vermell. El regne del preste era un país habitat per animalons trets dels bestiaris medievals, com per exemple l'au fènix.²⁶

La creu patriarcal, la mitra i la Bíblia mostren el preste Joan com a defensor de la fe. Jaume Bertran (1482)

l'esquerra sembla el d'un camell (o un estruç) i el de la dreta pot ésser un lleó. Un dels títols del negus era "Lleó de Judà". El resultat estètic d'aquests caps de la part inferior del tron recorden els ornaments d'algunes selles camelleres. Aquest preste Joan s'hi diferencia de la resta perquè en compte de ceptre porta una creu patriarcal de doble braç, a l'estil de l'església ortodoxa.²⁵ També hi trobem la peculiaritat que té el cap cobert per una mitra, com si fos un bisbe i a la mà esquerra sosté un llibre, sens dubte, la Bíblia. Tot açò, amb la capa pluvial que tanca al pit amb un fermall, conforma un personatge més religiós que no polític, en el qual el caràcter reial és secundari.

El color vermell de la capa i el blanc són colors que s'assimilen als prínceps (els cardenals) i als

De fet, com dèiem adés, el preste Joan sovint no porta la corona d'un rei, sinó la mitra o la tiara pontifícia. Trobem tiars amb doble corona i d'altres amb triple; això ens pot servir per establir cronologies, ja que la tiara de triple corona només s'utilitzà a partir del pontificat del papa valencià Calixt III († 1458). La tiara o la mitra remarquen el caràcter religiós del personatge, rei i sacerdot alhora. Són elements simbòlics que indicaven el caràcter messiànic del mite.

Però, malgrat el fort contingut religiós del personatge, el caràcter monàrquic és representat en altres ocasions per l'esfera terràquia i el ceptre. Aleshores el llibre sagrat desapareix de les mans. El mestre Gabriel Vallseca pintà el preste assegut al tron, amb una mena de cortinatge de fons que emmarca el personatge. La tiara és substituïda per un capell cònic llis d'estil asiàtic, potser una

²⁵ L'església etiòpica depenia formalment del patriarcat d'Alexandria, perquè fou l'església copta egípcia la que escampà el cristianisme pel país.

²⁶ RAMOS, Manuel João: "Origen y evolución de una imagen Cristo-mimética: el Preste Juan en el tiempo y en el espacio de las ideas cosmológicas europeas". *Política y sociedad*, 25. Madrid, 1997, p. 39.

El preste Joan. Gabriel de Vallseca (1439)

reminiscència iconogràfica de quan el regne del Preste es localitzava en aquell continent. En la mà sosté el ceptre. Aquesta escenografia reial de sobirania amb el ceptre o l'espasa es feia servir al protocol en les ocasions que els monarques administraven justícia. Trobem els mateixos elements simbòlics que en les representacions medievals del Déu-Jutge, perquè l'autoritat dels monarques es considerava d'origen diví.²⁷

LLISTA DE CARTES ADDUÏDES

- Angelino DULCETI. Carta portolana. 1339. París, Bibliothèque nationale. Rés. Ge. B696.
 D. i F. PIZZIGANO. Carta portolana. 1367. Parma, Biblioteca Palatina, ms. Parm. 1612
 Joan de VILADESTERS. Carta portolana. 1428. Istanbul, Topkapu Sarayı Müzesi, 1826.
 Gabriel de VALLSECA. Carta portolana. 1439. Barcelona, Museu marítim, Inv. 3236.
 Anònima mallorquina. Carta portolana. [1440 ca]. Florència, Biblioteca Nazionale Centrale, port. 16.
 Jaume BERTRAN. Carta portolana. 1482. Florència. Archivio di Stato, 21 CN7.
 Arnau DOMÈNEC. Carta portolana. [1485 ca]. Modena, Biblioteca Estense Universitaria. C.G.A. 5d.

²⁷ NIETO SORIA, José Manuel: *Ceremonias de la realeza. Propaganda y legitimación en la Castilla Trástamara*. Madrid, Nerea, 1993, p. 79 i 214.